

Een bijzondere Mariaverering

Het wonder van Empel

Harry van den Berselaar

Op 8 december 2000 (feestdag van de Onbevleete Ontvangenis van Maria) wijdde bisdomvicaris Ludo Baeten aan de Empelse Dijk de kapel in van 'Onze Lieve Vrouw van Empel'. De gebedsplaats bevat een aantal verwijzingen naar de geschiedenis van die plek aan de Maas. Een van die gebeurtenissen is het wonder van Empel uit 1585.¹

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog hebben Spaanse troepen in 1585 hun handen vol aan de verovering van zusterstad Antwerpen. Dat vraagt zoveel inspanning, dat er nauwelijks ruimte is om ook aan 's-Hertogenbosch en omgeving de nodige militaire aandacht te schenken. Van die leemte maken de Staatsen gebruik. In januari van dat jaar verrassen ze onze vestingstad via de Vughterpoort met een aanval die met veel moeite wordt afgeslagen. In het gebied ten noorden van de Maas breiden de opstan-

Het rijm bij deze kaart van de 'Slag bij Empel' vermeldt de Graaf van Mansfelt als de door God gezonden verlosser van de verslagen Spaanse soldaten. Het ingrijpen van Maria komt niet ter sprake. De kaart is eind zestiende eeuw door Braun en Hogenberg gepubliceerd. (Stadsarchief, kopergravure in Historisch Topografische Atlas)

415 jaar na 'het wonder' verrees naast het kerkhof in Empel een kapel waar Maria vereerd kan worden. (Foto: Stadsarchief/Jac. Biemans)

delingen hun machtsbasis wel uit. Als de troepen van Alexander Farnese, hertog van Parma (1545-1592), Antwerpen na een lange strijd hebben ingenomen, stuurt de krijgsheer soldaten richting Bommelerwaard. Rond 20 november 1585 gaan Spaanse regimenten onder aanvoering van Francisco Arias de Bobadilla, Conde de Puñonrostro (1537-1610), tussen Maas en Waal de strijd aan met de Staatsen. De afloop van de krachtmeting tussen Bobadilla en zijn opponent Von Hohenlohe (1550-1606) is echter ongewis. Voor de zekerheid vaart vanuit 's-Hertogenbosch een Spaanse versterking naar Empel. Deze kan van daaruit in geval van nood de Maasprong maken. Bobadilla moet zich terugtrekken naar de zuidelijke Maasoever. Plotseling ingesloten geraakt door hoog water, komen zijn soldaten op een kluitje bij elkaar te zitten. Weinig beschut vormen ze op de Empelse dijk een gemakkelijke prooi voor de varende Staatse schutterij. Dat de Spaanse troepen niet in de pan gehakt worden, danken zij volgens hen aan het ingrijpen van Maria. Kuijer spreekt in dit verband van 'een legende, die tot in Spaanse historiewerken geboekstaafd is geworden'.² Wat me in dit citaat opvalt, is Kuijers keuze voor 'tot in'. Hiermee lijkt hij te suggereren dat die legende een hele afstand moest overbruggen alvorens uiteindelijk in Spanje op papier te komen. Maar de Tachtigjarige Oorlog is onder de naam *Guerra de Flandes* natuurlijk ook onderdeel van de Spaanse

geschiedenis. Over het wel en wee van de regimenten (tercios) die de wereldmacht Spanje in onze gebieden inzette, is veel bekend.³ Er was druk militair verkeer tussen Spanje en de Noordelijke bezittingen. Daar moest gevochten worden! Het gebied was 'en primer lugar un teatro de operaciones militares' (in de eerste plaats het toneel voor militaire operaties).⁴ De Provinciën kregen – net zoals Italië – de rol van leerschool bij de vorming van geoefende soldaten. Spanjaarden kwamen en gingen, en zo moet de Empelse geschiedenis 'automatisch' terecht zijn gekomen in Spanje.

Spaanse aandacht

In 'Spaanse historiewerken' van uiteenlopende aard, zijn zowel de oorlogshandelingen bij Empel bekend, als de tussenkost aldair van Maria. De beschreven gebeurtenissen ontwikkelen zich in overeenstemming met dat wat uit Nederlandse bronnen bekend is.⁵ Spaanse (en Nederlandse) bijdragen gaan vaak terug op de kroniek van ooggetuige Alonso Vázquez.⁶ Tot de troepenmacht van Bobadilla behoren zeer ervaren soldaten: 'la flor del ejército español' (de fine fleur van het Spaanse leger).⁷ Sommigen daarvan hebben eerder nog bij de zeeslag van Lepanto (1571) meegevochten. Het 'Regiment van Bobadilla' (Tercio de Bobadilla) is geformeerd in 1581. Het vocht op verschillende plaatsen in Zuid-Europa, voor het in 1583 vanuit Genua via Savoye, Bourgondië en Lotharingen in Namen arriveerde.⁸

Het avontuur van Bobadilla in de Bommelerwaard is in de ogen van de rebellerende Staatsen een onbegrijpelijke onderneming. Dit 'Isla de Bommel valt namelijk gemakkelijk te beschermen door simpelweg wat dijken door te steken. En dat doet Graaf Philips von Hohenlohe dan ook. Het water dwingt de mannen van Bobadilla het gebied van Driel, Rossum, Hurwenen en Heerewaarden te verlaten. Bij Empel ontwaren de manschappen op 3 december 1585 hoe een waterplas van zeven kilometer hen afhoudt van het veilige 's-Hertogenbosch. Een koerier gaat per boot op weg om hulp te zoeken bij de Bosschenaren. De schermutselingen duren voort op 4, 5 en 6 december. De Staatsen nemen vanaf hun schepen de ingesloten Spanjaarden zwaar onder vuur en op zaterdag 7 december ziet het er bijzonder slecht uit voor de belegerden: 'la situación era desesperada para los sitiados' (de toestand was hopeloos voor de belegerden).⁷ Het wordt koud, brandstof en beschutting ontbreken en er is niets meer te eten. Om zich tegen de aanvallen en tegen de steeds kouder wordende wind te beschermen, werpen de Spaanse soldaten rond de Empelse kerk een aarden wal op.

Ondertussen voelen de Staatse troepen zich aan de andere kant van het water zeker van hun zaak. Ze hebben zelfs al ruimte geregeld voor de opvang van een groot aantal Spaanse krijgsgevangenen. Maar ze houden geen rekening met de hulp van de Moeder Gods. Tijdens het aanleggen van de aarden versterking, graaft een Spaanse soldaat een schilderij op met een frisse en puntgave afbeelding van Maria Onbevleete Ontvangenis. De vondst wordt ontvangen als een teken van boven. Hierop plaatsen de bedreigde troepen Maria direct in de Empelse kerk, waarna ze onder leiding van Padre Fray García de Santisteban om uitkomst bidden. Binnen de stadsmuren sluiten de Bosschenaren zich daarbij aan door op zondag 8 december met een Mariaproces-sie Gods hulp af te smeken.

Die helpende hand komt dezelfde dag in de vorm van strenge vorst. Het wordt ongekend koud: 'el frío mas extraordinario que jamás se vío' (de meest buitengewone kou ooit).⁷ Volgens Spaanse bron zijn op advies van graaf Karel van Mansfeld (1543-1596) mensen en zwaar materieel vanuit 's-Hertogenbosch aangevoerd, waarna de beschieting van de Staatsen kan beginnen. De Staatse soldaten vluchten, maar hun boten lopen vast in het ijs. Nu vormen ze een gemakkelijke prooi voor de Spanjaarden die de schepen in brand steken, dan wel veroveren.⁷ Hierna valt de dooi in en twee dagen later zitten de overlevenden – vermoeid en door het weer getormenteerd – weer veilig in 's-Hertogenbosch. Het Mariaschilderij zou vanuit 's-Hertogenbosch via Brussel naar Spanje zijn gegaan.

Mariaband

De ervaren regimenten van Bobadilla bezitten een sterke band met de Heilige Maagd. In de totstandkoming van die relatie tussen de 'terceros viejos' en Maria speelt de slag bij Lepanto in 1571 een grote rol. Op 7 oktober van dat jaar behaalde een door Spanje, Venetië en de Heilige Stoel geformeerde alliantie (Heilige Liga) tijdens een zeeslag de overwinning op de Turkse vloot. Deze strijd speelde zich af voor de smalle ingang (Straat van Lepanto) van de Golf van Korinthe. Het katholieke kamp werd geleid door Don Juan van Oostenrijk (1547-1578), een natuurlijke zoon van Karel v bij Barbara Blomberg, en daarmee de halfbroer van regerend vorst Philips II. Overigens was nog een in ons land bekend persoon bij deze strijd betrokken: Alexander Farnese, hertog van Parma. Zijn moeder Margaretha van Parma was – als natuurlijke dochter van Karel v bij Jeanne van der Gheynst – een halfzus van Philips II en Juan van Oostenrijk. Het Osmaanse Rijk – in 1571 geregeerd door sultan

*'La Fiesta de la Encamisdá' in Torrejoncillo. De ruiters voeren een vaandel met de H.Maagd mee. De beddenlakens waarmee ze zijn uitgedost hebben op de achterzijde – die hier helaas niet zichtbaar is – eveneens een afbeelding van Maria. Deze mantels zouden een verwijzing kunnen inhouden naar de strijd in 1585 bij Empel. Overigens lijken bij het feest geen wapenvergunningen nodig te zijn!
(Foto: Universidad Popular Torrejoncillo)*

Selim II (1566-1574) – was uitgegroeid tot een grootmacht. Vooral paus Pius v spande zich enorm in bij de vorming van een leger dat die dreiging een halt moest toeroepen. Na de slag bij Lepanto schreef deze hoogste leider van de katholieke kerk de overwinning toe aan het bidden van de rozenkrans. Dit bidden had er immers voor gezorgd dat er tijdens de gevechtshandelingen een wind opstak die de katholieke alliantie in de kaart speelde. Mannen die later bij Empel deel uitmaakten van Bobadilla's regimenten, zouden bij Lepanto 'con el rosario al cuello' (met de rozenkrans om de nek)⁷ hun bijdrage aan de overwinning geleverd hebben. Dit alles leidde (in 1573) tot de officiële instelling van het feest van de H. Maagd van de Rozenkrans op 7 oktober. (Tussendoor even een wetenswaardigheid die 'ieder-een' vermeldt: Miguel de Cervantes y Saavedra (1547-1616) verloor als soldaat bij Lepanto het vermogen van zijn linkerarm. Met zijn rechter schreef hij later de twee delen voor 'El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha'.) Vanuit hun geschiedenis staat Maria hoog aangeschreven bij de regimenten die 14 jaar later aan de Maas groot gevaar lopen. De soldaten in Empel en

de katholieke gelovigen in 's-Hertogenbosch blijken opnieuw op de Zoete Moeder te kunnen rekenen. De hulp van Onze Lieve Vrouw maakt zo'n indruk, dat Francisco de Bobadilla Maria Onbevleete Ontvangenis direct uitroept tot patrones van zijn heldhaftige regimenten. Dit was de eerste stap. Meer dan 300 jaar later maakt koningin-regentes Maria Christina van Habsburg (1858-1929) op 12 november 1892 Maria Onbevleete Ontvangenis officieel tot de patrones voor de (hele) Spaanse infanterie. Het feest van Maria Onbevleete Ontvangenis heet eigenlijk pas sinds 1854 officieel zo. In dat jaar kondigt paus Pius IX het dogma van de onbevleete ontvangenis af. Toen Anna, volgens de legende de moeder van Maria en de vrouw van een zekere Joachim, van Maria zwanger raakte, gaf zij haar dochter de erfzonde niet door. En zo was Maria waardig om de moeder van Jezus te worden.

Schilder Bartolomé Murillo (Sevilla 1618-1682) vervaardigde tal van religieuze voorstellingen. In het Prado te Madrid hangt deze 'Onbevleete Ontvangenis' van zijn hand.

Feesten

Militaire ondernemingen vormen een rijke bron voor herdenkingen. Zo herinnert in het Italiaanse Spelonga het driejaarlijkse 'la festa del palo' aan de eerdergenoemde slag bij Lepanto (1571); daaraan namen toentertijd volgens de overlevering 150 'Spelongani' deel. Spanje, dat overloopt van feesten – veelal van religieuze aard – heeft ook uiteenlopende bronnen. Zo maakt het dorp Torrejoncillo (gewest Extremadura, grenzend aan Portugal) zich elk jaar eind november op voor *la Fiesta de la Encamisá*. Voorafgegaan door een noveen ter ere van Maria Onbevleete Ontvangenis, barst het festijn los in de avond van 7 december. Centraal staat een kleurrijke optocht waarin mannen te paard een vaandel (el standarte) met de H. Maagd meevoeren. Deze ruiters hebben in plaats van een Spaanse schone, Maria als medereizigster 'achterop'. Zij staat namelijk aan de rugzijde groot afgebeeld op de witte en versierde beddenlakens waarmee de ruiters zich omhuld hebben. Naar deze uitmonstering verwijst het zelfstandig naamwoord 'encamisá'. Het werkwoord 'encamisar' betekent zowel 'een overhemd aantrekken' als 'iets omhullen'. Tijdens het feest 'hangt het er met de benen buiten' en natuurlijk wordt er het nodige gegeten en gedronken. De volgende dag is het Maria Onbevleete Ontvangenis. Tijdens *la Fiesta de la Encamisá* viert de symboliek rond kerk en kroeg hoogtij. Maar in Torrejoncillo is men er nog steeds niet uit waar de wortels voor dit religieuze festijn liggen. Eén theorie legt een direct verband met het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch. En wel met de strijd bij Empel in 1585. In de Spaanse verklaring van *la Fiesta de la Encamisá*⁹ vriest het – overeenkomstig met wat we hiervoor zagen – dat het kraakt. Wanneer de boten van de Staatsen muurvast komen te zitten in het ijs blijken de rollen plotsklaps omgekeerd. In de versie van Juan Moreno Lázaro geeft Francisco de Bobadilla zijn krijgers de opdracht om over hun militaire uniform een overhemd (camisa) aan te trekken. Op die manier gecamoufleerd, glibberen de soldaten naar de schepen. Ze verrassen de Staatsen en nemen deze gevangen. De soldaten van Bobadilla laten zich – mèt het Mariaschilderij – als overwinnaars vervoeren naar 's-Hertogenbosch, waar ze hun ontsnapping en zege op passende wijze vieren. Feesten waarin de term 'encamisá' een rol speelt, komen in Spanje vaker voor. Een regelmatig gehoorde interpretatie verwijst naar een truc die Spanjaarden uithaalden in de eeuwen waarin de Moren hun rijk op het Iberisch Schiereiland vestigden. Op het moment dat een Arabische krijgsmacht een plaatsje aanviel, ontstaken de dorpingen

Een zogenoemde historieprent van de slag bij Empel. Aan de horizon bij A 'Bommelia insula', een enigszins heuvelachtige Bommelerwaard. De vondst van het schilderij van O.L. Vrouw en het overbrengen ervan naar de Empelse kerk wordt daaronder getoond bij G. Het oorlogsschip links op de voorgrond bij M voert de afbeelding van Maria met zich mee. (Rijksmuseum Amsterdam)

vuren en maakten ze met van alles en nog wat een heleboel lawaai. Mannen sprongen in hemdsmouwen 'en mangas de camisa' te paard en reden wild rond. Met al die geënceneerde herrie en drukte suggereerden de verdedigers de aanwezigheid van een grote verdedigende macht. De aanvallers konden maar beter omkeren, op straffe van een flink pak slaag. Hoe dan ook: wie weet bestaat er werkelijk een verband tussen de uitdossing van de ruiters tijdens *la Fiesta de la Encamisá* en het gecamoufleerde optreden in 1585 op de Maas bij Empel. Er is misschien nog een feest waarin het wonder van Empel een rol speelt. Ter ere van Maria Onbevleete Ontvangenis vindt namelijk eens per drie jaar in het dorpje Horcajo de Santiago (gewest Castilla – la Mancha) *la Fiesta del Vitor* plaats. Opnieuw is sprake van een noveen vanaf 29 november en van een optocht die op de avond van 7 december begint. Het vaandel met Maria wordt na een lofzang in de kerk naar buiten gebracht, maakt een tocht door het kleine dorp en komt op de 8e weer terug. Er zijn verklede ruiters, er is licht, vuurwerk en traditioneel eten. Tijdens deze rondgang juichen de omstanders Maria Onbevleete Ontvangenis onophoudelijk toe: 'miles de gentes esperan a la 'Virgen' para vitorearla' (duizenden mensen wachten op de Maagd om haar toe te juichen).¹⁰ Na de terugkeer van het vaandel, trekt het beeld van Maria Onbevleete Ontvange-

nis in een rustige processie door het dorp. Ook over de achtergrond van dit feest is veel geschreven. De mogelijke link met Empel trof ik aan in een (internet)tekst.¹¹ Hierin wijzen de samenstellers op overeenkomsten die er zouden bestaan tussen enkele rituelen tijdens *la Fiesta del Vitor* en het verloop van de strijd in Empel zowel als de Bossche Mariaprocessie in die dagen. De eerstvolgende viering van *la Fiesta del Vitor* vindt plaats in 2006.

Isla de Bommel

Het 'beleg en ontzet van Empel' vormt alleen al door het wonder een opvallende episode uit de *Guerra de Flandes*. In die Spaanse teksten trekt Bobadilla met zijn troepen op naar 'la Isla de Bommel'. De Bommelerwaard als door water omgeven deel van Nederland was in die tijd vanuit Brabant natuurlijk minder gemakkelijk te bereiken dan nu. Het water vormde een moeilijk te nemen obstakel. De combinatie van 'isla' en 'Bommel' zette de twee auteurs van de bijdrage over *la Fiesta del Vitor*¹¹ op het verkeerde been. In hun verslag staat een kaartje van het eiland Goeree-Overflakkee met daarop onderstreept het plaatsje Den Bommel.

'Flandes' (Vlaanderen) uit de benaming *Guerra de Flandes* verwijst naar de gezamenlijke Zuidelijke en Noordelijke Provinciën. Het machtige Vlaanderen fungeert in die keuze als pars pro toto van de toenmalige Nederlandse gebiedsdelen. Dit geheel kent aan het begin van de 16e eeuw – net zoals Noord-Italië – een in Europees opzicht dichte stedelijke bevolkingsgraad. De Zuidelijke Provinciën gaan volgens Juan Lechner – die daarvoor Jan de Vries aanhaalt – voorop.⁴ Daar tellen de steden boven de 10.000 gezamenlijk 295.000 inwoners, tegen 150.000 in het noordelijke deel. Gent en Antwerpen

hebben elk 40.000 inwoners, Bolduque ('s-Hertogenbosch) 16.000 en Utrecht is met 20.000 de grootste stad boven de rivieren. Amsterdam telt er 14.000. Aan het eind van de 16e eeuw blijkt de stedelijke bevolking sterk toegenomen. Amsterdam en Antwerpen hebben dan hun inwoneraantal zelfs verdubbeld.

Tachtig jaar *Guerra de Flandes* brengt heel wat soldatenvolk op de been. Lechner berekent dat tussen 1568 en 1648 binnen de Nederlanden in totaal 1.240.000 soldaten onder de Spaanse vlag strijden. Daarvan is een gering deel werkelijk uit Spanje afkomstig. Over de grootte van dit aandeel lopen de schattingen uiteen van 7 tot 16%; Lechner noemt 12¹/₂%.

Lieu de mémoire

In Empel bestaat die oude kerk uit 1585 al lang niet meer. In november 1944 werd bovendien het toen aanwezige godshuis verwoest bij de bevrijding van Brabant. Gelukkig is het verhaal van het wonder van Empel bewaard gebleven. Bijvoorbeeld in de huidige parochiekerk van de Heilige Landelinus op een drieluik uit de jaren vijftig van de Tilburgse broers Frans en Kees Mandos. Hun triptiek laat ook zien hoe het opgegraven schilderij van de reddende Maria in Spanje terecht komt.

Zoals aan het begin van dit artikel gezegd, vormt de Mariakapel aan de Empelse Dijk de meest zichtbare herinnering aan de strijd van 1585. Bezoekers aan die kapel treffen er ook verwijzingen aan naar de verwoesting in 1944 van het toenmalige dorp en naar de afronding in 1998 van de dijkverbetering in het kader van het Deltaplan. Giften van Waterschap De Maaskant, Provincie Noord-Brabant, Bestuursraad Empel en Meerwijk, en particulieren maakten de bouw mogelijk. Het ontwerp is van architect Nico van Engelen uit Empel. De veelzeggende 'lieu de mémoire' bevindt zich schuin tegenover uitspanning 'de Lachende Vis'. Als u daar toch in de buurt bent ...

Noten en literatuur

1 De tekst van dit artikel is een bewerking van 'Spaanse herinnering' en 'Spaans hemd uit Empel?'. Deze bijdragen verschenen op respectievelijk 4 juli en 28 november 2004 in de rubriek 'Onder de Boschboom' van de *Bossche Omroep*. Na afronding van deze bijdrage voor *Bossche Bladen*, maakte de redactie mij attent op het gelijktijdige verschijnen van *Empelse studiën, December 1585, het mirakel van Empel; het Empelsch land dat destijds door krijgsgewoel werd onteerd*. Vanaf eind 2004 bevindt deze uitgave van de Werkgroep Empel (G.L.M. Mulders) zich in de bibliotheek van het Stadsarchief 's-Hertogenbosch onder nummer 'B Empel 17'. De lijvige tekst bevat gedetailleerde informatie over het verloop van de strijd. Bovendien brengt het werkstuk actuele plaatselijke geografische aspecten, toponiemen en hydroniemen in verband met de situatie in 1585.

- 2 P.Th.J. Kuijzer, *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 2000) 525-526.
- 3 Juan Giménez Martin, *Tercios de Flandes* (Madrid 1999). Over de oorlogvoering in de Nederlanden verscheen in 2003 Yolanda Rodríguez Pérez, *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen: de Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548 - 1673)*. Over het 'wonder van Empel' vernemen we uit dit boek echter niets.
- 4 Juan Lechner, 'Contactos culturales entre España y Holanda durante los siglos XVI y XVII', in: *Boletín del Instituto Cervantes Utrecht*, Revista n° 0 (Utrecht 1999).
- 5 C.C.V. Verreyt, 'Spaansche troepen ingesloten door de Staat-schen bij de kerk te Empel in 1585', in: *Taxandria* 8 (1901) haalt vier auteurs aan, waaronder Van Heurn (1776-1778) en Schutjes (1872). Ondanks onderlinge verschillen is de parallel-lie tussen hun beschrijvingen groot.
- 6 Alonso Vázquez schreef zijn kroniek naar eigen zeggen rond 1616. Hij diende 39 jaar in het Spaanse leger, waarvan lange tijd in de Nederlanden. Het werk van deze sergeant en latere kapitein beschrijft de periode vanaf 1577 tot de dood van Parma op 3 december 1592. Het is verschenen in verschillende talen: *Los sucesos de Flandes y Francia del tiempo de Alejandro Farnese por el capitán Alonso Vázquez, sargento mayor de la milicia de Jaén y su distrito, escrito en diez y seis libros*. José Sánchez Rayón, Francisco de Zabalburu ed., in: *Colección de documentos inéditos para la historia de España por El Marqués de la Fuensanta del Val* (Madrid: Ginesta, 1879-1880) 4 dln: 568 + 596 + 541 + 584 p., Tom. LXXII-LXXV [UBL: 748 C 16-19]. Het eerste gedeelte van bovenstaand manuscript (de beschrijving van de Nederlanden) werd al in 1875 uitgegeven in: L.P. Gachard, *Notices et extraits des manuscrits qui concernent l'histoire de Belgique. Les bibliothèques de Madrid et de l'Escorial* (Brussel 1875), appendice D, 455-479. Een aantal hoofdstukken (111, 119, 121 en een fragment op blz. 427-432) verscheen in het Nederlands, in: Johan Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933).
- 7 Andrés Mas Chao en José María Sánchez de Toca y Catalá hebben een groot aantal episodes uit de geschiedenis van de Spaanse infanterie te boek gesteld. Deze twee generaals zijn ook de auteurs van 'El milagro de Empel', dat zij onderbrachten in: *La Piedad y la Furia*, het vierde hoofdstuk van *Historia de la Infantería española*, 'La Infantería en torno al siglo de oro' (Ediciones Ejército, Madrid 1993). Zeer gedetailleerde informatie over de Spaanse infanterie is te vinden via www.geocities.com/Pentagon/8745.
- 8 S. Fernández Conti y F. Labrador Arroyo, 'Entre las Azores y Flandes. La internada en Andalucía de un Tercio de Infantería española (1583-84)', in: *Homenaje a Antonio Domínguez Orti* (Real Academia de Córdoba 2004).
- 9 Raúl Moreno Molero, 'Fiesta de la Encamisá', in: *Senderos de Extremadura* (Noviembre 1999-Enero 2000).
- 10 www.pagina.de/horcajo beschrijft het feest, toont foto's, bevat videobeelden.
- 11 Antonio Mota y Inma Moreno, *El milagro de Empel y el Vitor en Horcajo de Santiago* (2004).

Aanvullende informatie mocht ik ontvangen van de heren Juanvi, de beheerder van de onder (7) genoemde website, en Raúl Moreno Molero, de auteur van het bij (9) genoemde artikel. Deze laatste is de directeur van de *Universidad Popular* in Torrejón de Ardoz. Señores, ¡muchas gracias!